

dat terwijl ze vaak een schat aan institutionele informatie bevatten waardoor de gebruiker van de inventaris veel beter begrijpt op welke plekken in het archief hij antwoorden op zijn vragen kan verwachten. Dat geldt zeker voor deze inventaris van het stadsarchief Leiden.

Daar staat tegenover dat de inleidingen vaak vooral geschreven lijken te zijn voor collega-archivarissen. Door zijn uitgebreide verantwoording, gunt Van Maanen de gebruiker van de inventaris als het ware een kijkje in de archivistische keuken. In de inleiding kan hij aan het vakgebied duidelijk maken welke archivistische oplossingen hij voor bepaalde problemen heeft gevonden. Voor collega-archivarissen wellicht heel interessant, maar de gebruiker van de inventaris zal hoogstwaarschijnlijk afhaken als hij in een verhandeling belandt over het al dan niet gebruiken van de code VNG (een code die omstreeks 1922 door de Vereniging van Nederlandse Gemeenten is ontwikkeld ten behoeve van archiefordening van gemeentelijke archieven) als leidraad voor de verdeling van de hoofdstukken in de inventaris en de volgorde ervan. Voor de gebruiker is veel belangrijker dat de systematiek die de inventarisator gekozen heeft, consequent gevolgd wordt en dat de hoofdkeuzes die de inventarisator gemaakt heeft, helder geformuleerd zijn. De paragraaf over diverse ordeningsbeslissingen komt aan die behoefte overigens wel tegemoet. Maar hier wringt de schoen wel enigszins. Als vakgenoot-archivaris zou ik het interessant vinden, uitgebreider dan nu het geval is, kennis te kunnen nemen van de dilemma's waarvoor Van Maanen zich tijdens het inventariseren geplaatst zag en de verschillende archivistische oplossingen die hij de revue heeft laten passeren alvorens tot zijn uiteindelijke keuze te komen. Nu lopen die twee dingen mijns inziens wat teveel door elkaar en boet de inleiding voor de gebruiker aan gebruikswaarde in, omdat zij veel informatie bevat die voor een goed gebruik van het instrument overbodig is. Daarnaast kan Van Maanen, om de inleiding enigszins beperkt in omvang en voor de gebruiker leesbaar te houden, onvoldoende uitweiden over wat hij het vakgebied in archivistische opzichten te bieden heeft. En dat is jammer, want een klassieke inventaris van deze kwaliteit biedt de historicus als gebruiker en de archivaris als maker van toegang veel kennis en inzicht. Van Maanen bewijst zeker de historicus met deze toegang een dienst, wellicht als hulpje, maar dan wel zoals de anesthesist het hulpje van de chirurg is.

Charles Jurgens

M. H. D. van Leeuwen, J. van Gerwen, *Zoeken naar zekerheid. Risico 's, preventie, verzekeringen en andere zekerheidsregelingen in Nederland 1500-2000*, I, *De rijke Republiek. Gilden, assuradeurs en armenzorg 1500-1800*, II, *De eenheidsstaat. Onderlinges, armenzorg en commerciële verzekeraars 1800-1890*, III, *De ontluikende verzorgingsstaat. Overheid, vakbonden, werkgevers, ziekenfondsen en verzekeringsmaatschappijen 1890-1945*, IV, *De welvaartstaat. Volksverzekeringen, verzekeringsconcerns, financiële dienstverleners en institutionele beleggers, 1945-2000* (Den Haag: Verbond van verzekeraars, Amsterdam: NEHA, 2000, 480 (I), 419 (II), 479 (III), 444 (IV) blz., €176,52, ISBN 90 5742 033 3).

'Het domein van de menselijke angsten en verlangens is haast onbegrensd.' Dit was de kloeke openingszin van Jacques van Gerwen en Marco van Leeuwen in hun inleiding op een bundel *Studies over zekerheidsarrangementen*, welke in 1998 verscheen. (J. van Gerwen, M. H. D. van Leeuwen, ed., *Studies over zekerheidsarrangementen. Risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen* (Amsterdam, 1998); vgl. recensie van A. C. A. M. Bots in *BMGN*, CXV (2000) 272-274.) Daarin werd getracht zoveel mogelijk gegevens en inzichten bijeen te brengen over de zeer uiteenlopende manieren waarop de laatste

vijf eeuwen mensen in Nederland hun angsten trachtten te beteugelen en fnuiking van hun verlangens probeerden te voorkomen. Het ging in de bijdragen aan die bundel om de creatieve manier waarop getracht werd materiële risico's te vermijden en te verminderen (van burenhulp tot sociale zekerheid, van vriendschap tot levensverzekering). Na deze indrukwekkende vooroefening is twee jaar later het gehele panorama geschilderd in vier kloeke delen, *Zoeken naar zekerheid*, geschreven door Van Leeuwen en Van Gerwen, die ieder twee delen voor hun rekening namen. Deze keer is de opening: 'Mensen houden niet van onzekerheid. In het algemeen proberen zij risico's te vermijden.' Het zijn kortom niet de geringste thema's die werden aangesneden.

Het bespreken van dit oeuvre — vier delen van bij elkaar 1.821 pagina's (met het respectabele gewicht van acht kilo) — is niet eenvoudig. Alleen al de prestatie die hier geleverd is om vrijwel alles wat er geweten kan worden over het voorkomen van materiële ellende, dan wel het minderen van de gevolgen van rampen en tegenslagen, zo helder bij elkaar te zetten, wekt bewondering. Desondanks is het wel een beetje alsof je hiermee een olifant cadeau krijgt: indrukwekkend maar ook een tikje overweldigend. Daarmee weerspiegelt deze uitgave op zijn minst de omvang van het onderwerp: er zijn op dit moment ruim 1.000 schadeverzekeringsmaatschappijen, 244 levensverzekeringsmaatschappijen en 1.039 pensioenfondsen; het totale bedrag aan belegd vermogen van levensverzekeraars en pensioenfondsen bedraagt 1,6 biljoen gulden, ongeveer het tweevoudige van het nationale inkomen. Maar deze imposante wereldop-zichzelf wordt onder controle gehouden door een ijzeren rationaliteit en een strakke systematiek — zo ook deze uitgave.

Ten eerste is het geheel opgedeeld in vier tijdvakken. Het eerste deel begint in 1500 met 'de middeleeuwse erfenis' (een begrip dat ontleend werd aan Jan de Vries en Ad van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam, 1995)) en loopt door tot 1800, het moment waarop een revolutionaire breuk optrad met het sterk lokaal gerichte corporatisme. Het tweede deel behandelt de negentiende eeuw (tot 1890) als een soort tussenspel, enerzijds was met name voor de arbeiders de bescherming van allerlei corporatieve regelingen van zekerheid en preventie weggefallen, anderzijds was er nog geen spoor te bekennen van de sociale zekerheid, zoals die in het neo-corporatieve, industriële tijdperk zou worden opgebouwd. Er verschijnen wel 'onderlinges' van en voor werk- en ambachtslieden, zoals er ook particuliere, commerciële verzekeraars opkomen, maar de bescherming tegen de ondergang moet vooral van de armenzorg komen. In het derde deel, dat handelt over de periode 1890-1945, wordt de verzorgingsstaat in de steigers gezet: erg veel wordt er niet gerealiseerd — al moet worden vastgesteld dat de omvangrijke ellende van de werkloosheid in de jaren dertig min of meer adequaat werd opgevangen met een steunregeling uit de openbare middelen — maar misschien wel het belangrijkste is dat het onmisbare vlechtwerk tussen werkgevers, werknemers en overheid tot stand komt. Het vierde deel tenslotte gaat over de tweede helft van de twintigste eeuw en schetst die fabelachtige explosie in welvaart en de daarop gebaseerde beteugeling van ongeluk en ongerief, met die complexe samenwerking en concurrentie tussen 'markt' en 'staat'.

Binnen deze periodisering worden in elk deel achtereenvolgens de volgende vijf groepen van risico's onderscheiden: de levenscyclus (dat wil zeggen de conjunctuur van relatieve voor- en tegenspoed in de leventijdperken van de mens, zoals verbonden aan het krijgen van — soms erg veel — kinderen, het alleen achterblijven na het overlijden van de partner, alsmede de veelal niet onbewolkte levensavond); ziekte (niet alleen als fysiek verschijnsel, maar ook wat betreft de inkomstenderving en de kosten van verpleging en genezing); werkloosheid (de onzekerheden van de conjunctuur), bezit (het gaat hier om risico's als stormen, branden en veeziekten, maar ook om de gevolgen van diefstal en wettelijke aansprakelijkheid) en tenslotte

om de onvoorzienbare rampen als overstromingen en oorlogen (sinds kort gaat het in deze categorie ook om milieurampen). De auteurs behandelen in ieder deel deze vijf terreinen en daarbinnen volgen zij bovendien een vaste systematiek: eerst gaan ze in op aard en omvang van de risico's, vervolgens behandelen ze de pogingen om de narigheid te voorkomen (preventie) en tenslotte beschrijven en analyseren ze de getroffen zekerheidsregelingen. Daarmee hebben ze gekozen voor een doorzichtige structuur: men kan de vier delen achter elkaar lezen, men kan in de vier delen de hoofdstukken opzoeken over 'rampen', maar het is ook mogelijk om van ieder hoofdstuk slechts inleiding en/of besluit te lezen, waarin context en conclusies worden samengevat (die op hoger abstractieniveau nog eens worden verwoord in een 'balans' aan het einde van elk deel). Tenslotte mag niet onvermeld worden dat het natuurlijk ook denkbaar is slechts in de delen te bladeren en te volstaan met kennis te nemen van de vele illustraties en tekstfragmenten, die voor een deel bestaan uit bronnenmateriaal, voor een deel uit door de auteurs geschreven cursieven en biografische schetsen waarin bijzondere feiten en personen nader worden toegelicht. Elk deel besluit met een uitvoerig notenapparaat en literatuuroverzicht. De toegankelijkheid van het geheel wordt bevorderd door een los bijgevoegd uitvoerig register. Het geheel is daarmee ook een handzaam naslagwerk.

De kracht van dit werk zit in de combinatie van detail en overzicht — en dat over een zeer lange termijn. Wat de details betreft een enkel voorbeeld. In het eerste deel wordt de lezer duidelijk dat er nationale biddagen werden gehouden tegen zeeroverij (1661) en sodomie (1731 en 1732). In het tweede deel is te vinden dat met het opheffen van de slavernij ook de mogelijkheid wegviel om slaventransporten te verzekeren; zoals het verschijnen van waterleidingen de mogelijkheid opende om zich tegen lekkages daarvan te verzekeren (vanaf 1889). In het derde deel is te vinden dat een paneel van de Gouden Koets (1898), getiteld 'De Toekomst', een voorstelling bevatte van de verzekering van een gewonde arbeider, een blinde grijsaard, een weduwe en een groepje wezen. En in het vierde deel viel mij op dat verzekeraars zich in de jaren negentig het hoofd hebben gebroken over het verschijnsel dat inbrekers zich toegang verschaften tot woningen van mensen die afwezig waren in verband met de uitvaart van een dierbare overledene. Dat is allemaal de moeite van het weten waard. Deze details — en nog vele meer — worden in verband gehouden door een kundig en efficiënt gebracht overzicht van de sociaal-economische geschiedenis. Dat lijkt immers de meest bepalende factor in de ontwikkeling, zoals ook blijkt uit de afsluitende opmerkingen van de auteurs. Tweemaal stond Nederland volgens Van Leeuwen en Van Gerwen met haar zekerheidsstelsel 'in de internationale voorhoede', namelijk tijdens de Gouden Eeuw en in het laatste kwart van de twintigste eeuw: de eerste keer omdat het land niet alle kaarten op de landbouw kon inzetten, waardoor handel en specialisatie het riskante alternatief werd, de tweede keer door de snelle overgang van massale basisindustrie naar hoogwaardige technologie en dienstverlening: 'opnieuw liep Nederland mee in de voorhoede, zij het minder eenzaam dan in de Gouden Eeuw.' (IV, 412) Daarmee gaan de auteurs op de stevige schouders staan van Jan de Vries en Ad van der Woude en zien vooral onafhankelijkheid, individualiteit en rationaliteit, dat wil zeggen economische moderniteit afwisselend energiek en traag door het oneindige laagland stromen. Op grond daarvan kan ook 'een groot deel van de negentiende eeuw' een onvoldoende worden toegekend, het land bevond zich toen immers 'in de achterhoede' (al zijn er verzachtende omstandigheden, het ontbreken van de mogelijkheid om tot voortvarende industrialisatie over te gaan). De kwestie is hier niet of dit juist is, maar of dit primaat — althans 'in laatste instantie' — van de economische ontwikkeling niet belangrijke factoren onderbelicht laat.

De term 'risico' of 'zekerheidsregelingen' is natuurlijk een verzamelterm, waarin op abstract niveau wel zeer uiteenlopende verschijnselen worden samengevat. Wat heeft immers veest met werkloosheid te maken, wat een overstroming in de Betuwe met een bedrijfsongeval in

Groningen? Het enige waardoor ze bijeen worden gehouden is eigenlijk de perceptie van de betrokkenen, met name in die zin dat op een gegeven moment een tegenslag of ramp gezien wordt als iets waartegen men zich teweer kan stellen, zich tegen kan indekken (op allerlei manieren). Een dergelijke (veranderlijke en veranderende) perceptie is eigenlijk niet goed te begrijpen zonder uitvoerig in te gaan op het daarachterliggende zingevingsysteem dat mensen en samenlevingen beheerst. Aanvankelijk was de meest gebruikelijke manier om rampen te verwerken deze te aanvaarden als behorend tot Gods ondoorgroendelijke heilsplan met deze wereld. Er zijn zelfs auteurs die hebben betoogd dat in dit licht bidden buitengewoon rationeel was, want altijd weer week de veepest, zakte het water en hernam het leven zijn loop. Daarnaast bevorderde de religie de saamhorigheid, smeedde een gezamenlijke biddag de eendracht in de gemeenschap en vormde daarmee een machtig wapen tegen politieke en sociale ontbinding. L. Noordegraaf, 'Of bidden helpt? Bededagen als reactie op rampen in de Republiek', in: M. Gijswijt-Hofstra, F. Egmond, ed., *Of bidden helpt? Tegenslag en cultuur in Europa 1500-2000* (Amsterdam, 1997) 29-42.) De Engelse statisticus Galton (een neef van Darwin) heeft overigens naar eigen smaak aannemelijk gemaakt dat in een aantal gevallen bidden aantoonbaar niet hielp: voor niemand werd immers in de loop der geschiedenis meer gebeden dan voor de vorst of vorstin — het leven van de Engelse koningen en koninginnen week echter in lengte of voorspoed niet af van dat van gewone stervelingen.

De auteurs van *Zoeken naar zekerheid* verwijzen naar deze opvatting, zoals ze ook aandacht geven aan de beschouwing uit het dagboek van boer Hellema uit Friesland, die in het begin van de negentiende eeuw zowel erg actief was in het opzetten en onderhouden van een brandverzekering, als zich tegelijkertijd neerlegde bij alles wat van boven kwam: 'Het geloof gaf hem de kracht te dragen wat preventie niet kon voorkomen en verzekering niet kon compenseren.' (II, 295) En tenslotte wijzen ze ook op het prachtige citaat uit *In de ochtend van het leven* van Theo Thijssen, die zich in 1940 herinnerde dat zijn grootmoeder eens krachtig had vastgesteld: 'Ongelovige mensen zijn altijd bang, ze hebben geen zekerheid. Het geloof maakt je sterk, waarvoor zou een gelovig mens ook bang moeten zijn?' De groei van de zekerheidsregelingen liep in een dergelijke opvatting dan ook parallel aan het groeiend ongelooft. Zoals gezegd, de auteurs wijzen naar deze opvattingen, maar gaan daar verder niet zeer op in. Het zijn kersjes op een taart die eventueel ook zonder zou kunnen.

De vraag is echter of het geheel niet aan kracht gewonnen zou hebben als juist aan dit soort religieuze, of in meer algemene zin culturele ontwikkelingen meer aandacht zou zijn geschonken. Het gaat er dan om niet zozeer de maatschappelijke positie van kerken te schetsen (bij voorbeeld in de organisatie van de armenzorg), maar na te gaan wat religie mensen doet (c. q. welke religieuze overtuiging mensen zichzelf aandoen). Nu blijven de opmerkingen toch wat los staan en dat resulteert in een betrekkelijk unilineair Verlichtingsperspectief: naarmate mensen minder gelovig worden gaan ze zich meer verzekeren.

Maar ook als dit wat veel gevraagd is, gezien de matige stand van onze kennis op dit terrein, dan zou ik op wat minder verheven niveau graag wat meer belangstelling hebben gezien voor een aantal andere onderdelen van de cultuur- en mentaliteitsgeschiedenis. Zo miste ik — na aandacht voor de opkomst van de verzekeringswiskunde met Johan de Witt — toch nog wel wat meer beschouwingen over de manier waarop in de negentiende eeuw maatschappelijke ontwikkelingen alleen in de statistiek realiteitswaarde leken te krijgen. Of anders geformuleerd: mensen zijn de werkelijkheid statistisch gaan beschouwen en pas een dergelijke opvatting maakte de samenleving wetmatig en daarmee 'maakbaar'. Evenzeer valt op hoezeer in deze studie wordt afgezien van uitvoerige passages over de verhouding tussen de verschillende standen, hoe de vrees voor maatschappelijke daling en Standsverlies effect had op de manier waarop men zich daartegen wenste in te dekken, hoe sommige groepen zich weigerden te

verzekeren, uit angst het belangrijkste kapitaal waarover zij beschikten te verliezen, namelijk hun revolutionair gedragen onrecht (delen van de arbeidersbeweging) of hun benarde zelfstandigheid (grote delen van de traditionele middenstand). Zo zou er nog meer zijn aan te voeren, zoals iets meer belangstelling voor de wortels van die moderne behoefte om geen ramp zonder aanwijsbare schuldigen te accepteren.

Nu lijkt het alsof deze recensie, na obligate loftuitingen uiteindelijk zeer kritisch uitpakt. Dat is niet het geval. Het gaat hier om een zeer doorwrochte studie, die op bewonderenswaardige wijze de meest uiteenlopende gegevens bijeen heeft gebracht en voortdurend gebruik maakt van de meest recente inzichten, met name op het gebied van de demografie, de medische en economische geschiedenis. Waar het hier om gaat is aannemelijk te maken dat er naast deze indrukwekkende analyse van zekerheidsregelingen op basis van een economisch primaat en gestuurd door de theorie van de *rational choice* nog voldoende ruimte is voor een andere benadering. Het Verbond van Verzekeraars, dat al enige jaren zo ruimhartig dit onderzoek financiert, zal de historische professie dan ook ten zeerste aan zich verplichten door dit onderzoek voort te laten zetten, zij het dat in het vervolgonderzoek de zekerheidsregelingen ook gezien worden als uitingen van mentaliteit en cultuur, met een grote belangstelling voor de *irrational choice* die mensen vaak maken in hun omgang met al die ingewikkelde 'menselijke angsten en verlangens.'

Piet de Rooy

W. Thomas, R. A. Verdonk, ed., *Encuentros en Flandes. Relaciones e intercambios hispanoflamencos a inicios de la Edad Moderna* (Avisos de Flandes VI; Leuven: Leuven University Press, Soria: Fundación Duques de Soria, 2000, xii + 376 blz., ISBN 90 5867 087 2).

Op de voorkant van deze bundel staat een prachtig glasraam uit de kerk van Steenhuffel, met daarop temidden van Maria en enkele heiligen, de schenkers Anna van Boeichout en haar echtgenoot Alvaro de Almaras, heer van Diepensteyn, die het raam in 1535 hadden laten maken. In het boek wordt verder nergens verwezen naar de beide personen, maar de boodschap lijkt duidelijk: deze Spaanse heer en Nederlandse dame vormen een prachtige symbolische uitbeelding van de titel van de bundel: 'ontmoetingen in de Lage Landen.' Onze Spaanse 'Don' was echter reeds een geboren Antwerpenaar, zoon van een koopman uit Segovia en een Nederlandse moeder. Daarom kon Alvaro ook zonder problemen schepen worden van de Scheldestad. Eenzelfde herkomst geldt voor Baltasar de Ayala, die ons op bladzijde 102 aankijkt, als voorbeeld van perfecte integratie van de Spanjaarden. Zo zien we met de ondertitel van de bundel dat 'de Hispano-Vlaamse betrekkingen en uitwisselingen aan het begin van de Nieuwe Tijd' vaak zelfs dieper zijn geweest dan we op het eerste oog vermoeden. Overigens, op de achterzijde van het boek vinden we afbeeldingen van een Vlaamse edelman, een Waalse burger en een Spaanse prostituée.

De bundel bestaat voornamelijk uit bijdragen van Spaanse en Vlaamse historici aan een lezingenreeks en een congres in Antwerpen in 1995. De uitgave heeft dus vijfjaar op zich laten wachten. Sommige bijdragen, vooral van de buitenlandse gasten, hebben enkele jaren onaangeraakt op de plank gelegen, terwijl enkele andere bijdragen nog verwijzingen bevatten naar meer recente literatuur. De erg goedkope opmerking dat vijf jaar voor een reeks die 'Nieuwsberichten uit de Lage landen' heet, wat aan de lange kant is, kan maar beter zo snel mogelijk gemaakt zijn. Het is het zesde deel uit een uiterst waardevolle reeks waarin de Hispano-Vlaamse relaties uit vroeger eeuwen centraal staan. Alvorens in te gaan op de inhoud moet